

BORUS JÓZSEF

Hadtörténet és társadalomtörténet

A hadtörénet meghatározását keresve, a magyar és a külföldi irodalomban különböző, egymástól eltérő, gyakran egyenesen ellentétes megfogalmazásokat találunk. A Pallas Lexikonban a „hadtörténelem” címszó még nem szerepel; a Révai Nagy Lexikonának nem sokkal az első világháború előtt megjelent IX. kötetében pedig ez áll: „Hadtörténelem, részint egyes hadjáratok v. korszakok katonai történetének leírását, részint pedig valamely korszaknak (pl. a napoleoni korszak) katonai méltatását foglalja magában. A hadtörténelemnek, mint a hadtudományok egyik igen fontos ágának, hogy hivatásának megfelelően, lekiismeretesen és pártatlanul kell az eseményeket leírnia . . .”¹ Tehát: a hadtörténelem = katonai történet, ill. a hadtudomány egyik ága.

Teljesen ellentétes ezzel az Új Idők Lexikonának megállapítása. Eszerint a hadtörténelem „a történetírásnak az az ága, amely katonai szempontból dolgozza fel egyes államok v. korok hadviselését. A hadtörténelem szempontja lehet: hadászati, harcászati, harceljárás, hadseregszervezési. A feldolgozás összehasonlító módon, a hadművészet ill. haditechnika fejlődése, hadvezérek életrajza szempontjából is történhetik . . .”²

E kétféle, egymással szembenálló, és így egyoldalú meghatározás szerint a hadtörténelem a hadtudomány, illetve a történetírás ága lenne. Ez a — valójában mesterséges — szembeállítás azonban a későbbi időben sem szűnt meg, és még napjainkban is találkozunk vele. A nálunk fellelhető legújabb keletű meghatározás szerint a hadtörténelem „a hadtudomány egyik rész tudománya, amely a hadviselés tapasztalatait tanulmányozza és összegezi. Feltárja a fegyveres erők fejlődésének törvényszerűségét, vizsgálja a hadviselés alakulását a hadviselő felek adott társadalmi rendjének, gazdasági és politikai berendezkedésének viszonyai között, elemzi a szubjektív tényezők hatását a hadviselésre (a hadvezérek szerepe, a hadsereg erkölcsi szelleme stb.). A hadtörténelem magában foglalja: a háborúk, a hadművészet, a fegyveres erők fajtáinak és fegyvernemeinek történetét, valamint a segéd tudományokat: a katonai történetírást, a forráskutatást stb. . . .”³

E megállapításból mindjárt szemünkbe tűnik, hogy a hadtörténelem „a hadtudomány egyik rész tudománya”, mely „a fegyveres erők fejlődésének törvényszerűségét” tárja fel, s melynek a „katonai történetírás” egyik rész tudom-

¹ Révai Nagy Lexikona IX. köt. Bpest. 1913. 290. l.

² Új Idők Lexikona 11—12. köt. Bpest. 1938. 2927. l.

³ Új Magyar Lexikon 3. köt. Bpest. 1960. 165. l., „hadtörténelem” címszó, összesen 29 sorban.

mánya. — Ettől — legalább is kiindulópontjában — lényegesen eltérő álláspontot foglal el az Új Magyar Lexikon idézett kötetével egyidőben megjelent „A magyar nyelv értelmező szótára”. Ennek megfelelő helyén a következőt találjuk: „Had-történelem. A történelmi tudományoknak az az ága, amely a hadviselés, egyes háborúk v. hadjáratok történetével foglalkozik.”⁴

Vegyük most szemügyre a hadtörténelemnek a külföldi irodalomban fellelhető néhány jellegzetesebb meghatározását. A Nagy Szovjet Enciklopédiában „hadtörténelem” címszó nincsen; az egyik legmodernebb szovjet összefoglalás, Razin: A hadművészet története című művének bevezető részében a következőket olvassuk: „A hadtörténelem a katonai-történelmi ismeretek összessége. Alkotó részei a következők: a háborúk története, a fegyvernemek története és a hadművészet története; a katonai történetírás és a hadtörténelmi forráskutatás ezen alkotórészek elemei.”⁵

A Razin könyvében és az Új Magyar Lexikonban található, itt idézett két meghatározás tartalmi azonossága kétségtelen. Mivel Razin meghatározása korábbi, nyilvánvalóan ő az Új Magyar Lexikon forrása, ezért vele szemben kell feltennünk a kérdést, kielégítőnek tekinthetjük-e meghatározását a hadtörténelem tárgyának, és ebből következőleg a hadtörténetírás feladatának megállapításához. Avagy másképpen fogalmazva: találunk-e az irodalomban ennél, illetve ennek az Új Magyar Lexikon által kibővített változatánál jobb, pontosabb, tehát használhatóbb meghatározást?

Az egyik legismertebb lexikon, a Brockhaus szerint a hadtörténelem „múltbeli hadi események kutatása és ábrázolása, mint az általános történetírás ága, vagy azzal a gyakorlati céllal, hogy katonai tanulságokat szerezzünk a jövő háborúi számára; ez utóbbi esetben a hadtudomány része . . .”⁶

Itt mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy mindkét háború utáni Brockhaus, éppúgy mint a háború előtti kiadások, a „Kriegsgeschichte” szót használja, — viszont a legutóbbi években a német szakirodalomban, keleten és nyugaton egyaránt, elterjedt a „Militärgeschichte” kifejezés. Ezzel a szóval találkozunk a német nemzeti néphadsereg Potsdamban székelő hadtörténelmi intézetének nevében is, melynek „Institut für Deutsche Militärgeschichte”⁷ az elnevezése, és hasonló nevet visel a nyugat-német Bundeswehr Freiburg in Breisgauban elhelyezett „Militärgeschichtliches Forschungsamt”-ja is.⁸

A legújabb német hadtörténelmi irodalom az újabb „Militärgeschichte” kifejezés mellett továbbra is használja a régebbi „Kriegsgeschichte” szót is. Felmerül tehát a kérdés: mi a jelentése ennek a két kifejezésnek, azonos vagy hasonló fogalmakat jelölnek-e, vagy pedig különbséget kell közöttük tenni? — A válasz erre a jogos kérdésre az, hogy bár a német nyelvhasználatban e két kifejezés jelentését nem választják el egymástól mereven, mégis a „Kriegsgeschichte” inkább szűkebb, a „Militärgeschichte” tágabb fogalmat jelöl. A „Kriegsgeschichte”, mint a „Militärgeschichte” része, a háborúk történetével foglal-

⁴ A magyar nyelv értelmező szótára. III. köt. Bpest. 1960. 23. l.

⁵ Razin: A hadművészet története. I. köt. Bpest. 1959. 64. l.

⁶ Der Neue Brockhaus. 3. köt. Wiesbaden. 1959. 225. l. Szó szerint azonos ezzel a korábbi Der Grosse Brockhaus. VI. köt. Wiesbaden. 1955. 649. l. is.

⁷ Ld. a Zeitschrift für Militärgeschichte 1962. 1. számát, különösen E. Engelberg: Zu den Aufgaben der Militärwissenschaft der DDR im Lichte des Nationalen Dokuments c. cikkét.

⁸ U. v. Gersdorff: Das Militärgeschichtliche Forschungsamt. Truppenpraxis. 1960. 1. sz. 1. s. köv. 1.

kozik, a „Militärgeschichte” viszont ennél szélesebb, a fegyveres erő története, békében és háborúban egyaránt.⁹

Ezzel az újabban használt „Militärgeschichte” kifejezéssel kapcsolatban természetesen nyomban felmerül a kérdés, hogy mi ennek a szónak a magyar megfelelője. A német irodalomban korábban használt „Kriegsgeschichte”-t hadtörténelemnek fordították és fordítjuk ma is, ezért jogosnak látszhat az a törekvés, hogy a „Militärgeschichte”-re találjunk egy másik, jelentésében ugyan- csak szélesebb magyar kifejezést. E két német kifejezés magyar megfelelőjének tisztázására annál inkább is szükség van, mert a magyar irodalomban máris zavarok mutatkoznak pontos fordításuk körül.¹⁰

A kérdés megválaszolásához mindenekelőtt a magyar „hadtörténelem” kifejezés jelentését kell tisztázni. E szóösszetételnek voltaképpen csak az első tagja, a „had” szó érdekel bennünket. Ennek jelentése pedig, mint a „Magyar szövejtő szótár” és „A magyar nyelv értelmező szótára” egybehangzóan állítja: *hadsereg és hadakozás*.¹¹

A „had” szó tehát a magyar nyelvben egyaránt jelöli a hadat, a hadsereget és a háborút, melyet a had visel. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a német „Kriegsgeschichte” és „Militärgeschichte” helyes magyar fordítása egyformán: hadtörténet, vagyis ez a kifejezés a hadak, a hadseregek történetét és egyúttal a hadakozás, a háború történetét is jelenti.

Ez okfejtésből logikusan következik, hogy a hadtörténelem már idézett jónéhány meghatározása szinte kivétel nélkül pontatlan. Pontatlan azért, mert legtöbbször a hadjáratok, a háborúk, a hadviselés történetéből indul ki, és ezért a lényeg: a hadnak, a hadseregnek a története elsikkad, a súlypont egyoldalúan a hadakozásra, a háborúra esik. Ez idézett meghatározásoknak egy további, részben az előző pontatlanságból is következő hiányossága, hogy nem hangsúlyozzák eléggé a hadakozásnak, de még inkább a hadseregnek az állami léttel, a társadalommal való kapcsolatát, azt a körülményt, hogy valamely hadseregnek a történetét — akár béke idején, akár háborús viszonyok közötti történetről legyen szó — helyesen kutatni, megérteni, feltárni és ábrázolni csak az egész történettel, mindenekelőtt a társadalomtörténettel összhangban, annak keretében, annak részeként felfogva lehet.

Razin vagy az Új Magyar Lexikon idézett meghatározásából persze nem következik ennek az ellenkezője, vagyis az, hogy ők a hadtörténetet az általános történetből kiszakítva, attól függetlenül próbálnák szemlélni. És ellenkezőleg: A magyar nyelv értelmező szótárának idézett meghatározását olvasva sem gondol senki arra, hogy ez esetben viszont a hadtörténelemnek a hadtudománytól való

⁹ Ld. E. Engelberg id. tanulmányát, Zeitschrift für Militärgeschichte, 1/1962. sz. 8. s. köv. I. és G. Papke: Die Aufgaben des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes. Probleme militär- und kriegsgeschichtlicher Forschung. Wehrkunde, 12/1961. sz. 642. s. köv. I. — A nyugat-német hadtörténetírás részletes kritikájára ehelyütt nem térhetünk ki, csak utalunk az NDK-ban megjelenő nagyszámú cikkre, így a Zeitschrift für Militärgeschichte legelső számában megjelent dolgozatra is (A. Charisius: Über die Rolle und die Organe der kriegsgeschichtlichen Arbeit in der Bundeswehr).

¹⁰ A Hadtörténelmi Közlemények 1962. 2. számának folyóiratrepertóriumában pl. a „Militärgeschichte”-t előbb „katonatörténet”-nek, majd nyomban ezután „hadtörténet”-nek fordítja (HK 1962. 2. sz. 295. l.).

¹¹ Bárczy G.: Magyar szövejtő szótár. Bpest. 1941. 348. l., ill. A magyar nyelv értelmező szótára. III. köt. Bpest. 1960. 14. l. — A szónak ez utóbbi helyen még egy harmadik jelentése is szerepel, ti. emberek nagyobb csoportja, ill. nemzetség, de ezt, mivel nem katonai jelentésű, figyelmen kívül hagyhatjuk.

elszakításáról lenne szó. Még ha figyelembe is vesszük, hogy az ilyen rövid, néhány soros vagy mondatos meghatározások már rövidegük miatt sem lehetnek eléggé sokoldalúak, akkor is fennáll az a tény, hogy a magyar történeti, vagy ha úgy tetszik, hadtörténeti irodalom mindmáig adós a hadtörténelem kifejezés tartalmának, a hadtörténelmi kutatás céljának és módszertanának meghatározásával. Ezért a ma legteljesebbnek tekinthető meghatározásnak a „Zeitschrift für Militärgeschichte” első száma bevezetőjének következő részét kell tekintelnünk:

„... A német hadtörténet a történettudomány egyik ága.

A hadtörténelem mindenekelőtt az osztályok katonai politikájának általános törvényszerűségeit kutatja a történelemben, a fegyveres erők belső és külső szerepét, háborúban és békében egyaránt, a fegyveres erők gazdasági, politikai-elméleti és katonai alkalmasságát funkciók betöltéséhez.”¹²

A kérdés most már az: mi az oka annak, hogy a magyar hadtörténeti irodalom mostanáig nem határozta meg a hadtörténelem kifejezés tartalmát? Ha keressük erre a választ, rájövünk, hogy valójában kísérlet sem történt ilyen meghatározásra, — és egész hadtörténelmi irodalmunkból általában hiányzik az elméleti kérdésekkel való foglalkozás.¹³ Nem folyik munka a magyar hadtörténetírás problémáinak tisztázására, az egyetemes hadtörténettel való összehasonlításra az egyes korszakokban, de hiányzik a jelenleg világszerte szélesbedő és mélyülő hadtörténeti kutatások ismertetése is, a velük kapcsolatos kritikai állásfoglalásról nem is szólva.

Az elméleti kérdésekkel való foglalkozás szinte teljes hiánya abban is kifejeződik, hogy nem ismerjük eléggé és egyáltalán nem ismertjük Marx és Engels katonai-tudományos és — nyugodtan mondhatjuk — hadtörténeti munkásságát. Ez egyben oka, mégpedig alapvető oka a magyar hadtörténetírás elméleti gyengeségének és nem kismérvű „problémamentességének”.

Engels katonai írásainak a magyar olvasókkal való megismertetésére az első komolyabb lépés 1960-ban történt, amikor a Zrínyi Katonai Kiadó megjelentette „Engels Frigyes válogatott katonai írásai”-nak I. kötetét.¹⁴ Az első kötetet a mai napig sem követte a második, de az elsőnek sem támadt visszhangja; a Hadtörténelmi Közleményekben róla ismertetést vagy az Engels által felvetett, magyarul először javarészt itt megjelent problémákra való visszatérést hiába keresünk.¹⁵

Tételezzük fel, hogy Engelsnek ebben a kötetben közreadott műveit ismerik a magyar hadtörténészek. Ezek azonban Marx és Engels katonai tárgyú írásainak csak egy, több vonatkozásban nem is a legfontosabb, leglényegesebb részét képezik. A „Marx Engels Művei” sorozat orosz- és németnyelvű kiadása 1955, illetve 1956 óta megjelenő köteteinek a magyar olvasó számára jórészt ismeretlen anyaga bizonyítja, hogy a marxizmus e két klasszikusa milyen inten-

¹² Waldemar Verner tengernagy, nemzetvédelmi miniszterhelyettes és a nemzeti néphadsereg politikai főcsoportfőnöke: Zum Geleit. ZfMG 1/1962. sz. 7. l.

¹³ A Hadtörténelmi Közlemények 1954-ben, az újrainduláskor közölt elméleti jellegű cikket, jelen sorok szerzőjének tollából, „A magyar hadtörténetírás helyzete és feladatai” HK 1954. 1. sz. 64. s. köv. l. — Azóta azonban sem szerző, sem más nem tért vissza az ott felvetett kérdésekre, és újabb kérdéseket sem vetettek fel.

¹⁴ Az előszó szerint a kiadvány az 1958-ban megjelent orosz (!) és német kötet alapján készült. — Előzőleg a HK 1956. 3—4. számában megjelent Engelsnek eredetileg a New American Cyclopaediában közölt, „Hadsereg” c. írása, magyar fordításban.

¹⁵ A HK 1958. 1—2. sz., 209. s. köv. l. megjelent „Engels Frigyes válogatott katonai művei” címmel egy ismertetés, a Moszkvában, 1956-ban oroszul kiadott azonos című könyvről.

zíven és behatóan foglalkozott általában a hadtörténet, de különösen a XIX. század második fele katonai történetének kérdéseivel.

Engels 1857 augusztusában és szeptemberében írta a *New American Cyclopaedia* II. kötetében megjelent, „Hadsereg” című, terjedelmes művét. Ennek hadtörténeti szempontból is figyelemre méltó kezdősorai szerint a „hadsereg — felfegyverzett emberek egysége, melyet az állam támadó vagy védelmi háború céljára tart fenn”.¹⁶ A továbbiakban Engels részletezi az ókori, a középkori, majd az újkori hadseregek szervezetének, összetételének, fegyverzetének, taktikájának kérdéseit, és röviden kitér saját kora hadseregeire is.

Marx és Engels a *New American Cyclopaediába* közel hetven cikket írt, ezeknek egyrésze megtalálható magyarul is az említett „Engels Frigyes válogatott katonai írásai” I. kötetében. Teljesen ismeretlen azonban Engelsnek egy korábbi, eredetileg ugyancsak angolul megjelent cikke: „Európa hadseregei”. Ez az 1855 június végétől szeptemberig íródott cikk a „Putnam’s Monthly. A Magazine of Literatur, Science and Art” című folyóiratban látott napvilágot, 1855 augusztusa és decembere között.¹⁷

Cikkét Engels azzal kezdi, hogy a két éve folyó krími háború a katonákra, az európai hadseregekre irányította a figyelmet. A katonai kérdéseket manapság eléggé nyíltan kezelik, és ez lehetőséget ad megismerkedni az újításokkal és kihasználni mások tapasztalatait. Mivel csaknem minden európai hadseregnek szinte azonos a felépítése, szervezete és gazdálkodása, „mondhatjuk, hogy az egyik hadsereg körülbelül olyan jó mint a másik. Nemzeti jelleg, történelmi hagyományok és mindenekelőtt a civilizáció különböző foka mégis éppoly sok különbséget idéznek elő és minden hadsereg erős és gyenge oldalát alkotják. A francia és a magyar, az angol és az olasz, az orosz és a német lehet bizonyos körülmények között egyformán jó és derék katona, de azonos kiképzési rendszer ellenére, amelyik minden különbséget kiegyenlíteni látszik, mindegyik a maga módján lesz jó, mivel mindegyiknek sajátos, riválisától megkülönböztető tulajdonságai vannak.”¹⁸

Ezután Engels felteszi a kérdést: melyik nép katonái a legjobbak, majd így folytatja: „A hadtörténelem, mint tudomány, amelyben a tények helyes méltatása jelenti az egyetlen és legmagasabb ismérvet, még nagyon fiatal, és csak nagyon csekély irodalma van. Mégis, elismert ága a tudománynak, és egyre inkább elfújja, mint szél a pelyvát, azt a pimasz és ostoba henccegést, mely oly hosszú időn át jellemezte azokat a műveket, melyek történeti műveknek számítottak, mivel feladatuk volt minden bennük említett tény elferdítése...”¹⁹

Bizonyos — folytatja Engels —, hogy minden civilizált nemzet dicsekedhet azzal, hogy egyik vagy másik korban ő hozta létre a legjobb katonákat. Példának felhossa a késő középkor német landsknechtjeit, a XVI. század svájci katonáit, a spanyolokat, XIV. Lajos franciáit, Savoyai Eugen osztrákjait és Nagy Frigyes poroszait, Napóleon katonáit, akik Austerlitz idején koruk legjobb csapatai voltak, és akiket az angolok megverték Spanyolországban, ez utóbbiakat viszont 1815-ben New Orleansnál kiképzetlen és szervezetlen önkéntesek győzték le.

¹⁶ F. Engels: *Armeen. Karl Marx—Friedrich Engels Werke*. 14. köt. Berlin. 1961. 5. l. — Magyarul, eltérő fordításban *Engels Frigyes válogatott katonai írásai*. I. köt. Bpest, 1960. 265. l.

¹⁷ Német fordítása *Karl Marx—Friedrich Engels Werke*. 11. köt. Berlin, 1961. 411. s. köv. I. Terjedelme ebben a kiadásban 70 oldal.

¹⁸ Engels: *Die Armeen Europas. Karl Marx—Friedrich Engels Werke*. 11. köt. 412. l.

¹⁹ Engels: i. m. 412—413. l. — A cikknek ez a része — oroszról fordítva — megtalálható *Razin*: i. m. 63—64. l. Ez egyúttal az egyetlen idézet az egész cikkből!

„A múlt valamennyi hadjáratának tapasztalata tehát azonos eredményhez vezet bennünket, amit minden értelmes, öreg, előítéletektől mentes katona megerősít: A katonai tulajdonságok, mind a bátorság, mind a harcészség vonatkozásában, általában meglehetősen egyenlően oszlanak meg a világ különböző nemzetei között; a különböző nemzetiségek katonáit nem annyira a minősítés foka, hanem inkább ennek sajátos módja különbözteti meg egymástól; és a nyilvánosság következtében, amelyik a katonai dolgokban ma érvényesül, azt látjuk, hogy valamely hadsereg egyedül akkor kerülhet egy időre versenytársai elé, ha az állam katonai intézményei és erőforrásai révén állandóan felhasználja az ötleteket, ésszerűsítéseket és tanulmányokat, és fejleszti a nemzetre sajátosan jellemző katonai tulajdonságokat. Ezért rögtön felismerjük, milyen előnyt jelent katonai szempontból egy országnak a civilizáció magasabb fejlettsége, kevésbé fejlett szomszédjával szemben . . .”²⁰

Ezután Engels a fegyvernemek tagolásával foglalkozik, az elitesapatokkal, a lovassággal és a tüzérséggel, majd rátér az egyes hadseregekre. Mivel cikkének további részletezése túlságosan messzire vezetne, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy részletesen ismerteti az egyes hadseregek szervezeti felépítését, létszámviszonyait, a toborzás és behívás módjait, a hadseregek szociális összetételét, felszerelését, fegyverzetét és egyes fegyveremeit, tisztikarát, és értékeli is őket.

Érdemes megfigyelni, hogy a katonai kérdéseket Engels ebben az írásában is mennyire sokoldalúan és egyúttal a társadalmi-politikai viszonyokba ágyazottn tárgyalja. Engels — és azt az idézett részek is mutatják — ismételten hangsúlyozza a civilizáció fejlettségi fokának jelentőségét egyik vagy másik hadsereg értékének megítélése szempontjából. A civilizáció jelentősége ezen konkrét katonai, tehát hadtörténeti vonatkozására történetírásunk eddig nem fordított kellő figyelmet, noha ilyen irányú példákat mind az egyetemes, mind a magyar hadtörténelemben bőven találunk. A civilizáció magasabb fokából származó előny és alacsonyabb fokából származó hátrány természetesen nem mindig nyíltan és közvetlenül érvényesül. Előfordulhat, hogy a civilizáció ilyen vagy olyan foka esetleg valamely véletlen segítségével tesz szert hadászati befolyásra. 1051-ben, III. Henrik német császár magyarországi hadjárata idején döntő jelentősége lett annak a körülménynek, hogy Gebhardt püspöknek, Henrik egyik kiküldített serege vezérének a magyarok által elfogott levelét Endre király jegyzője, Miklós püspök meg tudta fejteni. Ő egyúttal félrevezető választ is írt Henrik nevében, s levelére Gebhardt serege, hajóinak elpusztítása után, kitakarodott az országból.²¹ III. Henrik serege így magára maradt annak következtében, hogy a magyar táborban akadt egy írástudó pap, aki nemcsak megfejtette az ellenség levelét, de olyan félrevezető választ is tudott írni, melyet Gebhardt valószínűleg fogadott el.

Máskor, fejlettebb viszonyok között az értelmiségnek a hadseregben levő százalékos aránya jelenthet döntő fölényt olyan ellenféllel szemben, amelyik sorkatonaságból áll. Így 1848—49-ben a honvédsereg kezdeti és későbbi sikereinek egyik tényezőjét kétségtelenül az jelentette, hogy a tanuló, általában értelmiségi ifjúság több honvédszászlóaljban jelentős számot képviselt.²² A volt diákok,

²⁰ Engels: i. m. 413—414. l.

²¹ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I.² Bpest. 1899. 100. l.

²² Vö. Urbán A.: Honvédtoborzás a Tiszántúlon 1848 nyarán. HK 1955. 3—4. sz., 142., 144., 154—155. stb. l. A 3. honvédszászlóalj összetételére ld. még Hegyesi M.: Az 1848—49-iki harmadik honvédszászlóalj története. Bpest. 1898. 12., 14. s. köv. l.

akadémiai hallgatók vagy éppen már végzett jogászok és más értelmiségiek jelentős mérvben járultak hozzá a honvédszászlóaljok fölényéhez a részben kötéllel fogdosott, kényszerrel sorozott katonákból álló osztrák serezekkel szemben. Ez az értelmiségi jelleg kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a honvédseregére, nem kis mértékben ez tette olyanná, amilyenek Kossuth oly megrendítően jellemezte híres viddini levelében: A sereg „fegyverét balanceba téve, lövés nélkül, Vörösmarty szózátát énekelve ment neki a keresztbateriának, s fél erővel verte ki erdős hegyekről, s sáncok és palisádák mögül az ellenséget, . . . szuronyal rohanta meg az ellenség rohanó lovasságát, . . . patron nélkül ment énekelve a csatába . . .”²³

Érdemes és hasznos feladat lenne annak vizsgálata is, hogy milyen hatása van a civilizáció előrehaladásának a hadsereg fejlődésére. Nyilvánvaló, hogy a hadseregen belüli munkamegosztás fokozatos létrejötté, a különböző fegyvernemek kialakulása általában a civilizáció, ezen belül mindenekelőtt a technikai haladás következménye. A hadsereg szükséglete állandóan igényelte a technikai fejlődés újabb és újabb eredményeinek mielőbbi meghonosítását; az ellenféllel szembeni felülkerekedés igénye jobb fegyverzetet, felszerelést, jobb támadó és védelmi eszközöket követelt. A hadseregnek a támadáshoz és a védelemhez műszaki eszközökre, különféle berendezésekre volt szüksége, hajítógépekre, várakra, erődítésekre, a támadó előnyomuláshoz a közlekedési lehetőségek biztosítására, utak, hidak, átkelőhelyek építésére, visszavonuláskor ezek járhatatlanná tételére, megsemmisítésére. Ezért már a középkorban ácsok, építőmesterek, mérnökök is vannak a hadseregben. Franciaországban már a XIII. században vannak műszaki szakemberek a hűbérurak és a király hadseregében, és rendelkeznek ilyenekkel a városok is.²⁴ Ezek a szakemberek kezdettől fogva saját szervezetben tömörültek, és rendfokozatuk is volt. 1445-ben már királyi rendelet szabályozta működésüket és feladatukat. A XVIII. század elején már feltűnik a „műszaki alakulatok” elnevezés; a korábbi szakemberek testülete kezd fegyvernemmé válni. 1797-ben azután a műszakiak külön testülete autonómiát és szakember: hadmérnök főnököt kap.²⁵

A második világháború előtti szabályzatok szerint a műszaki csapatok feladata műszaki záruk készítése, átkelés biztosítása, hadihidak építése, útépités, tábori erődítések építése és táborok készítése volt, — és természetesen a különféle robbanások és robbantások elvégzése.²⁶

A mai hadsereg műszaki alakulatainak feladata még sokoldalúbb. Munkájukat: a hadsereg mozgásának, védelmének, harcának biztosítását atom-, biológiai- és vegyi fegyver alkalmazásának feltételei között látják el; felszerelésükben a különböző szerszámok, szállítóeszközök, földgyaluk, daruk, kompresszorok, csónakok és pontonok, különböző hídkészletek, cölöpverők mellett híradó és egyéb összeköttetési eszközök, robbantószerkek, kézi és gépfegyverek, aknavetők

²³ Kossuth 1849. szept. 12-én kelt levelét közli *Kacziány G.*: Görgeyről második könyvem. Bpest. 1937. Az idézet a 17. l. található.

²⁴ *H. Charnier*: Notes sur les origines du Génie, du moyen âge à l'organisation de l'An VIII. Revue du Génie militaire, 1954. 1. füz. 18. s. köv. l.

²⁵ *H. Charnier* id. cikke Revue du Génie militaire, 1954. 2. füz. 132. s. köv., ill. 143—144. l. — Érdemes ezt összevetni *Engels*: Zum englischen Militärwesen c. cikkének a műszaki csapatokkal foglalkozó részével. *Karl Marx—Friedrich Engels* Werke. 10. köt. Berlin, 1961. 597—598. l.

²⁶ Ld. pl. a Wehrmacht számára kiadott „Pionierdienst aller Waffen” c. szabályzatot. Berlin. 1935.

és páncélelhárító eszközök is vannak.²⁷ A nagyfokú gépesítés mellett egyre nagyobb súlyt helyeznek a páncélozásra is; a mai hadseregek már el sem képzelhetők aknaszedő, -taposó harcokcsik, utat szabadá tevő, akadályokat eltávolító vagy felrobbantó, végül hídfektető harcokcsik nélkül.²⁸ A műszaki csapatok jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ma a szárazföldi hadseregek 120%-át vagy még ennél is többet teszik ki!²⁹

Hasonló, de sokkal nagyobb méretű és jelentőségű fejlődést tett meg a tüzérség is. A tüzérség eredete voltaképpen az ókori hajítógépekre nyúlik vissza, komolyabb fejlődéséről pedig a lőpor és ennek lövés céljára való alkalmazása óta beszélhetünk. Tudjuk, hogy a bizánciak már a VII. évszázadban használták a „görögtüzet”, ennek segítségével semmisítették meg 678-ban az arab flottát.³⁰ Európában a lőfegyver a XIV. század első felében jelenik meg és terjed el.³¹ Az elterjedést elsősorban a kézművesek, mindenképp a városok kézművesei tették lehetővé. akik bronzból és vasból magát a fegyvert, öntés és kovácsolás útján, előállították. A városok mellett ebben a feudális urak és a lovagi rend is szerepet játszottak; Németországban például a lőfegyverek öntése és elkészítése volt a lovagoknak megengedett egyetlen kézműves tevékenység.³²

Magyarországon a tüzérség a XIV. század végétől kezd meghonosodni, itt is elsősorban a városokban. A városokhoz fűződnek első ismert adataink az ágyú- és a lőporkészítésről, de még a tüzérségi szervezetről is, különösen a Mátyás előtti korban.³³

A XIV—XV. század kezdetleges, alig mozgatható, naponta legfeljebb néhány lövés leadására képes tüzérségétől hosszú, de egyenesvonalú út vezet a mai modern, teljesen motorizált, terepjáró kerekes és lánctalpas járművekkel ellátott, rakétákkal is rendelkező tüzérséghez. A különböző könnyű, közepes és nehéz fegyverekkel és felderítő eszközökkel felszerelt tüzérség alakulataiban rakéta-tüzérség, páncélos-tüzérség, tábori tüzérség, hegyi tüzérség, légi úton szállított tüzérség és felderítő tüzérség van. Feladatának megoldását fegyvereinek és járműveinek sokfélesége, távközlési, mérő és tájoló berendezései, elektronikus műszerei, tűzvezetési és kiértékelési eszközei biztosítják.³⁴

„A tüzérség a felső és a középső vezetés legfontosabb eszköze az ütközet eldöntésére és a csata kimenetelének befolyásolására.”³⁵ Ezt a szerepet a szovjet

²⁷ Ld. pl. az osztrák Bundeswehr folyóiratának, a Truppendienst 4/1962. számának „Die Bewaffung und Ausrüstung der Pioniere” c. képtábla-mellékletét.

²⁸ Major i. G. Dr. F. M. von Senger und Etterlin: Pionierpanzer. Geschichte und heutiger Stand. Soldat und Technik, 4/1963. sz. 184. s. köv. l.

²⁹ Oberst Ing. Herbert Müller-Elblein: Pioniere im Krieg und Frieden. Truppendienst, 4/1962. sz. 324. l.

³⁰ A görögtüztől ma sem tudunk közelebbit, csak azt, hogy a görögök az arabok hajóit gyújtólövedékekkel gyújtották fel. Hauptmann Dipl. - Ing. Winno von Löwenstern: Das Griechische Feuer. „Ein Wunderwaffe” im Jahr 678 n. Chr. Soldat und Technik, 4/1962. sz. 38. l.

³¹ A lőfegyverről ismert legkorábbi adat a genti évkönyvek 1311. évi bejegyzése: „Item, in dit jaer was aldereest ghevonden in Duutschland het gebruuk der bussen”. Idézi Max Jähns: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance. Leipzig. 1880. 774. l.

³² Oberst Dr. Wolfgang v. Groot: Aus der Historie der Feldartillerie. Soldat und Technik, 5/1962. 272. s. köv. l.

³³ Ld. Iványi B.: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. IHK 1926., 1927. és 1928. évf., összesen 12 közzemély.

³⁴ Vö. Major Hans Joachim Dismar: Offizier und Unteroffizier in der Artillerie. Soldat und Technik, 5/1962. sz. 238. l.

³⁵ Major Hermann Gronert: Das artilleristische Kraftfeld. Eckpfeiler des modernen Gefechts. Soldat und Technik, 10/1963. sz. 559. l.

tüzérség a Nagy Honvédő Háborúban maradéktalanul betöltötte. Hans Friessner volt hitlerista vezérezredes, 1944-ben a Magyarországon harcoló német csapatok főparancsnoka megállapítja: „A Vörös Hadsereg sikerei nem utolsó sorban nehéz fegyverekkel való bőséges felszereléséből adódtak: harcokocsik, nehéztüzérség, az általunk félelmetesnek tartott sorozatvetők — a „Sztálinorgonák” — és a gránátvetők, melyeket egyébként kiválóan kezeltek. Tüzérségét a Szovjet nagyon találékonyan és sikeresen alkalmazta.”³⁶

A szovjet tüzérség a második világháború óta, az akkori tapasztalatoknak és az azóta megvalósult technikai fejlődésnek a hasznosításával, jelentősen fejlődött. „A szovjet szárazföldi erők tüzer fegyverneme többek között modern léghárító tüzérségből, páncélelhárító tüzérségből és nehéz tarackokból is áll. Az anyagi potenciál a tüzerparancsnok kezében ezáltal már eleve egyesül minden nehéz fegyver figyelemre méltó összpontosításával. Emellett tekintetbe kell venni, hogy a kiegészítő fegyverek kettős rendeltetésűek, ennélfogva tulajdonképpen céljukon kívül tüzérségi harcba is bevethetők.”³⁷

Ezen a világszerte elismert, hagyományos tüzérségi anyagon kívül a Szovjet Hadsereg a taktikai rakéták egész arzenáljával rendelkezik, a kisebb, néhány tíz kilométeres hatótávolságú rakétától a sokszáz, sőt ezer kilométeren feleli távolságra is kilőhető, atomfegyvel ellátott rakétákig. Ezeket a rakétákat első ízben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára Moszkvában tartott díszszemlén mutatták be; azóta — újabb típusokkal is kiegészülve — világszerte ismertté váltak.³⁸

A haditechnikának és általában a hadügynek a második világháború befejezése utáni fejlődését vizsgálva, éppen az adódik első és legfőbb következtésként, hogy mennyire fontos, valósággal nélkülözhetetlen „béke idején” is foglalkozni a hadsereg történetével, a hadsereg fejlődésének történetével. Az Amerikai Egyesült Államok vezette kapitalista tábornak már a háború idején jelentkezett, a háború befejeződése után pedig megerősödött és kiszélesedett a Szovjetunió, majd az egész szocialista világrendszer bekerítésére irányuló politikája, és a Szovjetunióknak, majd a szocialista világrendszernek az e törekvéssel szembeni jogos és szükséges védekezése —, ez a két, egymással szembeni tényező példa nélküli fegyverkezési versenyt eredményezett az egész világon.

Felvetődhet a kérdés: vajon feladata-e a hadtörténésznek, hogy foglalkozék ezzel a mai, az imperializmus agresszivitása szülte, az egész világra hátrányos fegyverkezési versennyel, ennek különböző problémáival? E kérdésre csak igenlő választ lehet adni, mert napjaink legégetőbb, minden embert érintő és érdeklő kérdéséről van szó. Az atomfegyver és a modern rakéta gyökeres változásokat idéz elő a hadviselésben; ezért a jövő háborújában méginkább eltűnik az arcvonal és a hátország közötti különbség. Az általános történelemnek a második világháború utáni fejlődésével a történetírás foglalkozik, de a hadügyben bekövetkezett változásokat a hadtörténetírásnak kell feltárnia. Továbbmenve: a történetírás az általános kérdésekkel, a hidegháború problémáival nem foglalkozhat

³⁶ Hans Friessner: Verratene Schlachten. Die Tragödie der deutschen Wehrmacht in Rumänien und Ungarn. Hamburg, 1956. 244. l. — A könyv ismertetését ld. tőlem, HK 1957. 3—4. sz. 272. s. köv. 1.

³⁷ Hermann Gronert id. cikke, Soldat und Technik, 10/1963. sz. 559—560. l.

³⁸ A nyugati irodalomban e témáról számtalan cikk jelent meg, így pl. Die Flugkörper der sowjetischen Streitkräfte. Soldat und Technik, 9/1961. sz. 476. s. köv. 1., illusztrációkkal, vagy Oberleutnant Walter Gürth: Raketenwaffen, ein neuer Zweig der Artillerie. Soldat und Technik, 5/1962. sz. 246. s. köv. 1.

megfelelően, ezekkel kapcsolatban nem foglalhat helyesen állást akkor, ha e munkát egyedül, tehát a hadtörténetírás segítségével, együttműködése nélkül próbálja elvégezni.

1917. május 27-én Lenin „A háború és a forradalom” címmel tartott előadásában helyeslőleg idézte Karl von Clausewitznak, a XIX. század első harmadában élt porosz katonai írónak közismert mondását, hogy tudniillik „a háború a politika folytatása más eszközökkel”. Lenin mindjárt hozzátette, hogy Clausewitz a maga korában „harcolt az ellen a nyárspolgári és ostoba előítélet ellen, amely szerint a háború elválasztható az illető kormányok, az illető osztályok politikájától, amely szerint a háború akár csak egy esetben is úgy tekinthető, mint egyszerű támadás, a béke felborítása, majd ennek a felborított békének helyreállítása”.³⁹

Teljesen nyilvánvaló, hogy Clausewitznak ez a megállapítása nemcsak saját korára és a jelen század első évtizedeire érvényes, hanem fokozottan az a második világháború utáni időszakra, a mi korszakunkra. Kiegészítve természetesen azzal, és ez a kiegészítés csak aláhúzza az eredeti megállapítás helyességét, hogy a háborúra való készülődés, másfelől a küzdelem az új háború kirobbantásának megakadályozásáért politikai, gazdasági és katonai téren egyaránt folyik, és ezért a hadtörténetet, a katonai kérdések vizsgálatát ma még kevésbé lehet elválasztani az általános történettől. Mint a kommunista és munkáspártok 1960 novemberi moszkvai értekezletének kiáltványa is hangsúlyozza: „Létrehozták a legborzalmasabb tömegpusztító és romboló eszközöket. Ezeknek az eszközöknek az alkalmazása egy új háborúban hallatlan pusztításokat okozhat egész országoknak, s romba döntheti a világ termelésének és kultúrájának legnagyobb központjait. Az ilyen háború több százmillió ember pusztulásával és szenvedésével járna, még olyan országokban is, amelyek nem vesznek részt a háborúban. Az imperializmus súlyosan veszélyezteti az egész emberiséget.”⁴⁰

A fegyverkezési verseny, jelentékeny haderők fegyverben, sőt gyakran készenlétben tartása óriási terheket ró az államok gazdaságára, végső soron az egész népre. 1963-as adatok szerint a NATO-államok katonai kiadása 280 milliárd nyugat-német márka volt, a varsói szerződéshez tartozó államok 140 milliárd márkát kitevő katonai kiadásával szemben.⁴¹

A NATO-államoknak ez az óriási, dollárra átszámítva mintegy 70 milliárdot kitevő kiadása felülmúlja bármelyik korábbi év katonai összkiadásait. A NATO, ezen belül Európa és Amerika katonai kiadásai 1949 és 1961 között a következőképpen alakultak (millió nyugat-német márkában):

	NATO összesen	Európa	USA
1949	78 863	20 266	58 598
1950	86 096	22 868	63 227
1951	177 429	32 037	145 396
1952	251 823	42 971	208 853
1953	268 775	52 087	216 682
1954	236 951	49 334	187 618
1955	227 493	49 678	177 815
1956	238 551	55 174	183 376
1957	252 802	58 024	194 783
1958	252 706	54 281	198 421
1959	258 892	56 104	202 675
1960	262 109	59 549	202 436
1961	271 568	60 267	211 184 ⁴²

Ez a táblázat világosan szemlélteti, hogy a koreai háború mekkora emelkedést, valóságos ugrást idézett elő a NATO-országok katonai kiadásaiban. A koreai háború után, 1954-ben és 1955-ben, viszonylagos csökkenés állott be, majd 1956—57-ben újabb, azóta is tartó emelkedés vette kezdetét.

Még érdekesebb képet kapunk akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy mire fordítják ezeket a csillagászati számokban kifejezett összegeket. Az USA által 1953 közepétől 1963 közepéig katonai célokra kiadott összesen 400 milliárd dollárból

194 milliárdot új fegyverek fejlesztésére és beszerzésére;

99 milliárdot támaszpontok és fegyver-rendszerek fenntartására, továbbá hadműveletekre;

120 milliárdot pedig zsoldra és eltartási költségekre fordítottak.⁴³

Hasonló képet ad az USA 1962—63-as katonai költségvetése is. Ebben a költségvetési évben — hivatalosan közzétett adatok szerint — összesen 52,5 milliárd dollárt fordítottak katonai célokra. Ebből

új fegyverekre	15,4	milliárd dollárt
zsoldra és eltartási költségekre ...	13,4	„ „
hadműveletekre és berendezések fenntartására	11,5	„ „
kutatásra és fejlesztésre	6,7	„ „
az atomenergia bizottság kiadásaira	2,7	„ „
külföldi államoknak juttatott katonai segélyre	1,4	„ „
egyéb kiadásokra	1,3	„ „

költöttek.⁴⁴

Ezek a számok igazolják a marxista közgazdasági irodalomnak azt a megállapítását, hogy az USA katonai költségvetéseiben „a katonai kiadásoknak egyre csökkenő hányada esik zsoldokra és fizetésekre és egyre növekvő hányada hadianyagra vagy hadianyagot termelő eszközökre. A hadsereg üzemében is lejátszódik ugyanaz a fejlődés, mint az ipari üzemekben — a gépek, a hadianyag jelentősége az emberanyaghoz képest nő.”⁴⁵

A hadianyagra fordított kiadások katonai költségvetésen belüli jelentős megnövekedésének kettős oka van. Egyrészt nő a gépeknek, a fegyvereknek a

³⁹ Lenin Művei 24. köt. Bpest. 1951. 414—415. l.

⁴⁰ A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. A kommunista és munkáspártok 1960 novemberi nyilatkozata és felhívása a világ népeihez. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 35. l.

⁴¹ Alastair Buchan—Philip Windsor: Eine Strategie für Europa. Bericht über eine britisch-französisch-deutsche Untersuchung der Rüstungspolitik und Stabilität in Europa. Frankfurt/M.—Berlin. 1963. 29. l. — 100 nyugat-német márka 25 USA-dollárral egyenlő.

⁴² A táblázatot — részletesebb adatokkal — közli a Wehrtechnische Monatshefte, 1962. márc.—ápr. száma, 163. l.

⁴³ Die Verteidigungslasten des Westens. Soldat und Technik, 1/1963. sz. 2. l.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Molnár Erik: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Bpest. 1959. 380. l.

száma, másrészt ezek a technika már említett haladása következtében egyre bonyolultabbá válnak, egyre több elektronikus és egyéb berendezést tartalmaznak, — ezért hihetetlen mértékben megdrágulnak. A második világháborúban egy közepes bombázó ára 402 000 US-dollár volt, egy hasonló, természetesen sokkal modernebb bombázó 1956-ban már 3 476 000 dollárba került. Ugyancsak 1956-ban egy nehézbombázó modern célzókészüléke annyiba került, mint korábban az egész repülőgép. Egy puska ára a második világháborúhoz képest, 1956-ra 41 dollárról 95 dollárra emelkedett, egy rombolóé 909 000 dollárról 27 500 000 dollárra.⁴⁶

Szemléltetésül álljon itt még az a néhány adat, amelyet Messmer francia hadügyminiszter tett közzé. Szerinte egy páncélozott, terepjáró jármű 450 000 frankba, egy közepes harckocsi (30—40 tonna) 1,8 millióba, egy közepes helikopter 5 millióba, a „Mirage III C” elnevezésű vadászgép 7 millióba, a Transall típusú (a németek és franciák által közösen gyártott) szállító repülőgép 20 millióba, a „Mirage IV” bombázó 25 millióba, a NATO-nál rendszeresített „Atlantic”, tengeralattjárók leküzdésére alkalmas repülőgép 20 millióba, egy üteg „Pershing” rakéta (hatótávolsága 300—350 km) 300 millióba, egy közepes nagyságú repülőgéphordozó repülőgépek nélkül 400 millióba, egy Poláris-rakéta atom-robbanófej nélkül 5,5 millióba, végül egy atomtengeralattjáró rakéták nélkül 390 millió új frankba kerül.⁴⁷

A mai katonai költségvetések harceszközökre fordított részének jelentékeny százalékát a légierőre és a haditengerészetre, főleg az atomtengeralattjárókra szánt összegek teszik ki. A világ egyik legdrágább hadirepülőgépe az amerikai tengerészeti légierő Mc Donnell F 4 H-1 „Phantom II” megjelölésű, jelenleg legmodernebbnek és leggyorsabbnak tekintett gépe. Ennek maximális óránkénti sebessége 2237 km, ára pedig 7,4 millió dollár.⁴⁸ — Egy másik repülőgép, az US-légierő első és ezideig egyetlen sorozatban gyártott, hangsebességnél gyorsabb bombázója, a négy hajtóműves Convair B-58 A „Hustler”, melynek maximális sebessége mintegy 2220 km óránként, több mint 20 millió dollárba kerül darabonként.⁴⁹

Még jelentékenyebbek a haditengerészetre, mindenekelőtt az atomhajtású hajókra fordított kiadások. Az US-hadiflotta első — kísérleti — atomtengeralattjárója, a „Nautilus” mintegy 65 millió dollárba került, az utána következő atomtengeralattjárók ára — nagyságuktól függően — 40 és 110 millió dollár között van.⁵⁰ A költség nagyságát tekintve, a rekordot az amerikai haditengerészet első — és mindmáig egyetlen — atomhajtású repülőgéphordozója, a 85 000 tonna vízkiszorítású „Enterprise” tartja, melynek építési költségeit eredetileg

⁴⁶ K. C. *Armada*: Der USA Militäretat 1956. Wehrwissenschaftliche Rundschau, 7/1955 sz. 312. l.

⁴⁷ Was kostet die Verteidigung? Wehrtechnische Monatshefte, 9/1962. sz. 401. l. — 1 üteg „Pershing” rakéta 1 kilövőállványból áll, a hozzátartozó szállító- és egyéb járművekkel. *Ld. Otto Merk*: Das Arsenal wird übersichtlicher. Raketen der zweiten Generation sollen die Typen-Vielfalt bereinigen. Wehrkunde, 7/1962. sz. 361. l. — 100 francia frank kb. 20 USA dollárral egyenlő.

⁴⁸ Mc Donnell F4H-1 „Phantom II”. Schnellste und stärkste Maschine der US-Marine. Soldat und Technik, 1/1962. 16. l.

⁴⁹ Der Überschall Langstreckenbomber B—58 im Kommen. Soldat und Technik, 2/1960. sz. 89. l.

⁵⁰ F. E. Giese: U-Boot-Stärken und Abwehrmöglichkeiten. Wehrkunde, 2/1964. sz. 98. l. és Siegfried Breyer: Die „Atomflotte” der amerikanischen Marine. Soldat und Technik, 6/1962. sz. 297. s. köv. l.

314 millió dollárra tervezték, de ezek közben 50⁰/₀-kal megnövekedtek, s végül is 475 millió dollárra rúgtak.⁵¹ Nézzük meg, hogy mit jelent ez az összeg a világ egyik legnagyobb, elég fejletlen országában, Indiában. Ebben az országban a fejenkénti évi átlagjövedelem 54 dollár, vagyis az „Enterprise” csaknem annyiba kerül, mint amennyi 8 800 000 hindu évi átlagjövedelme.⁵²

Az ember és a technika viszonyának a modern hadseregben bekövetkezett óriási mérvű megváltozását számos példa, de leginkább a rakéta-fegyvernem és a légierő igazolja. A NATO jelenleg legmodernebbnek tekintett vadászgépében, a F-104 „Starfighter”-ben csak egyetlen pilóta ül, de ahhoz, hogy az ő gépe mindig rendben legyen, biztonságosan tudjon fel- és leszállni és repülni, 36 további katonára, köztük 19 szerelőre van szükség.⁵³

Ez az egyetlen példa, amit természetesen számtalan hasonlóval lehetne kiegészíteni, mutatja, hogy a fegyvert közvetlenül kezelő egy vagy néhány katona csak akkor tudja ellátni feladatát, ha őt nagyszámú kiszolgáló, segítő személyzet veszi körül. Az első, de még a második világháborús repülőgépeknél a földi kiszolgáló személyzet egy-két, később néhány főből állott, de semmiesetre sem több tucat katonából. Azok a gépek viszont — az atombomba megjelenése előtt — korántsem képviseltek olyan félelmetes rombolóerőt, mint a mostaniak, akár a mai vadászgépek percenként 6000 lövés leadására képes, elektronikus vezérlésű gépágyúját, vagy a második világháború legnagyobb, nehézbombázó által szállított bombájának rombolóerejét több-ezerszeresen felülmúló, kisebb méretű nukleáris bombáját vesszük. Az amerikai légierőnél az ötvenes évek elején rendszeresített, ma már erősen elavult Boeing B-47 „Stratojet” elnevezésű, 6 hajtóműves bombázó egynaga képes a második világháborúban ledobott összes repülőbomba robbanóerejének megfelelő erősségű atombomba szállítására.⁵⁴ E gép szolgálatba állítása óta a katonai repülés is, az atombombagyártás is sokat fejlődött; az amerikai stratégiai légierőhöz tartozó, már említett B-58 „Hustler”, amelynek már csak 3 főnyi személyzete van, nemcsak sokkal gyorsabban repül, hanem még nagyobb robbanóerejű atombombát visz magával.⁵⁵ — Még jelentékenyebb értékekkel kell számolnunk a világ jelenlegi legnagyobb, hangsebességet túlszárnyaló katonai repülőgépénél, az 1962 évi tusinói repülőnap egyik legnagyobb szenzációját jelentő, négy hajtóműves szovjet „Mjasziscsov” nehézbombázónál, amellyel szembe a kapitalista világ még csak hasonló gépet sem tud állítani.⁵⁶

A mai katonai és így hadtörténeti problémáknak ezen hiányos, csak néhány kiragadott példára szorítókozó felvetése természetesen nem tarthat igényt a

⁵¹ Flugzeugträger „Enterprise” vom Stapel gelaufen. Soldat und Technik, 11/1960. sz. 575. s. köv. 1.; — az áremelkedésről Soldat und Technik, 5/1961. sz. 244. l.: Neue Kriegsschiffe befreudeter und fremder Marinen.

⁵² Az átlagjövedelmekre ld. Dr. Hans Edgar Jahn: Militärhilfen im Spannungsfeld zwischen Ost und West. Soldat und Technik, 12/1963. sz. 673. l.

⁵³ Ld. Starfighter — 1 : 36. Ein Sinnbild moderner Waffentechnik. Soldat und Technik, 3/1961. sz. 121. l.

⁵⁴ Edgar Schwaneberg: SAC. Das Strategische Luftwaffenkommando. Wehrkunde, 12/1961. sz. 635. l.

⁵⁵ Eisenhower 1961. január 12-én, az amerikaiakhoz intézett utolsó „State of the Union” üzenetében azt állította, hogy a B-58-as több romboló erőt vihet magával, mint amekkorát a második világháború összes harcoló csapatai — szövetségesek és tengelyhatalmak együttesen — bevetettek. Az üzenet német nyelvű fordítását ld. Neue Zürcher Zeitung, 1961. jan. 14. sz.

⁵⁶ A gép fényképét és rövid leírását ld. Flieger-Jahrbuch 1964. Eine internationale Umschau der Luft- und Raumfahrt. Berlin. 1963. 125. l.; ugyanitt több lényeges adat mai szovjet katonai repülőgépekre!

modern hadügy és hadtörténet összefüggéseinek még vázlatos tisztázására sem, még kevésbé e vizsgálatnak a társadalomtörténettel való alapos összekapcsolására. Ennél semmivel sem kisebb feladat lenne az egész magyar hadtörténelem felvázolása, társadalomtörténeti alapról kiindulva. Ezt a munkát hadtörténetírásunk eddig el sem kezdte, noha a magyar marxista történetírás a haditechnika és a haderő problémáit már a felszabadulás előtt társadalomtörténeti kutatás keretében vizsgálta. Molnár Erik már 1943-ban bebizonyította, hogy a haditechnika a termelő erők fejlődése nyomán emelkedik magasabb színvonalra, és elemezte a kialakult feudalizmusnak megfelelő hadszervezetet.⁵⁷

Ugyancsak Molnár Erik mutatott rá arra is, hogy a XIII. századi feudális magyar államháztartásnak a pénzgazdálkodás útjára terelésében a hadszervezet átalakulásából származó pénzszükséglet játszott elsődleges szerepet.⁵⁸ Munkássága nyomán 1949 óta összefüggő képünk van a magyar társadalomtörténet és katonai szervezet összefüggéseiről, a legrégebb időktől a XVI. század elejéig.⁵⁹

A hadtörténet és a társadalomtörténet összefüggéseinek az egész magyar történelmen végigvitt, az egyetemes történeti összefüggések szem előtt tartásával megvalósított vizsgálata, továbbá a modern hadügy kérdésével való foglalkozás rendkívül széles, csak kollektív munkával elvégezhető kutatási program kidolgozását, a kisszámú hazai, de annál óriásibb külföldi, szocialista és kapitalista katonai és történeti irodalom alapos számbavételét és felhasználását követelné meg. Egy ilyen vállalkozásra, erre az egész nagyszabású munkára azért is szükség lenne, hogy hadtörténeti kutatásunkat mai elmaradottságából és főleg kcszerületlenségéből kimozdítva, hadtörténészeink megkezdjék az elméleti kérdésekkel való elmélyült foglalkozást, és ezen belül a hadtörténelem fogalmának és feladatának tisztázását. Így lehet véglegesen állást foglalni a hadtörténetnek a történelemhez és a hadtudományhoz való kapcsolata és viszonya kérdésében is.

Hadtörténetírásunk egy másik megoldatlan feladata, egyben súlyos adóssága a történeti irodalmunkban, sőt újabban már szélesebb fórumokon folyó vitában: a nacionalizmus, a nacionalista maradványok elleni harc kérdéseiben való állásfoglalás. Ha ennek az országos érdeklődést kiváltott, országosnál is nagyobb jelentőségű⁶⁰ vitának az anyagát szemügyre vesszük, szemünkbe tűnik, hogy hadtörténészeink voltaképpen alig kapcsolódtak bele, és megjelent állásfoglalásuk erősen negatív képet mutat.⁶¹ Ez a magatartás, mely csaknem azonos a vitától való teljes távolmaradással, annál inkább is sajnálatos, mert az egész problémakörben szorosán összefonódnak a társadalom- és a hadtörténeti kérdések. A honvédő és függetlenségi harcok seregének összetétele; a társadalom egyes osztályainak e harcokkal kapcsolatos állásfoglalása és részvétele bennük vagy távolmaradása tőlük; a társadalmi haladás és e harcok kapcsolata; az osztályharcok és a „honvédő” harcok viszonya; a forradalmi és a „haladó”

⁵⁷ Ld. *Molnár Erik Szentmiklósy Lajos* néven megjelentetett *Az árpádkori társadalom. A felépítmény c. könyvének* (Bpest. 1943) *A haditechnika* ill. *A haderő c. fejezetét*. Vö. *Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. 2. kiad. Bpest. 1949. 272. s. köv. és 276. s. köv. 1.

⁵⁸ *Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*. 37. l.

⁵⁹ Ld. *Molnár Erik* ez utóbb idézett munkája második része III. fejezetének 2. *A katonai szervezet c. pontját*, 277. s. köv. 1.

⁶⁰ Ilyen értelemben utal a vitára *Orbán L.: Eszmei offenzíva és a tömegek közötti politikai munka. Társadalmi Szemle*, 1964. 1. sz. 16. l.

⁶¹ Ld. az *Új Írás* 1963. 4. számában, legutóbb pedig a *HK* 1963. 2. számában megjelent hozzászólást, ill. vitacikket.

hagyományok kérdése nem tisztázható széleskörű hadtörténeti kutatások, tehát a hadtörténészek és a történészek együttműködése nélkül.

A háborúknak a honvédő és függetlenségi harcokban is megnyilvánuló egyik fontos társadalomtörténeti vonatkozását, pontosabban: hatását hadtörténetírásunk mindmáig alig vette figyelembe. A háború által előidézett pusztításról van szó arról, hogy ezrek, majd százezrek, századunkban már milliók estek áldozatul a háborúnak; ugyanakkor egyre növekvő mértékben semmisültek meg az emberi munka eredményei, évszázadok, gyakran évezredek civilizációjának termékei. E pusztításokat észben maga a katonaság idézte elő, részben a harcok menete, különösen a tűzfegyverek elterjedése és sokasodása; századunkban pedig a légiháború és a „totális” hadviselés.

Történetírásunk a hajdú és a kuruc felkeléseknek, de még az 1848-as szabadságharcnak is a dogmatikus szemlélete idején, a katonaság és a hadakozás által előidézett pusztításokról egyszerűen nem vett tudomást, illetve csak az ellenség által elkövetett pusztításokat vagy a saját seregek által az ellenségnek okozott károkat vette figyelembe. Arról azonban szó sem esett, hogy a saját „honvédő” hadsereg katonái és hadműveletei is súlyos teherterhelést jelentettek a lakosságnak, s hogy például a „nemzeti ügy bajnokainak” tekintett hajdúk gyakran az ellenséggel, az idegen zsoldosokkal azonos módon kegyetlenkedtek azzal a néppel, melynek „legjobb fiai és védelmezői” voltak. Nyírbátor lakosainak 1606. március 29-én Boescai István oltalomlevelet adott — a saját hajdúival szemben.⁶² Bethlen Gábor már azt hangoztatta, ő nem azért indult támadásra, hogy „az hadak szegény Bocskay fejedelem idejében történt módok szerint dúlnának szabatcsán”, és a katonái „nemhogy szentegyházat, de sem udvarházat, sem parasztházat sehoh fel nem vertek és ételen kívül semmit el nem vőttenek”. Mégis, ezek az állítólag fegyelmezett hadak 1619-ben kirabolták a szepesi protestáns lelkészeket, és Pozsonyban is hódító, rabló sereg módján viselkedtek.⁶³

Ilyen és hasonló példát számtalant találhatunk a hajdú és a kuruc felkelések korábbi történeti irodalmában, s méginkább levéltári anyagában. Történetírásunk eddig mégsem, vagy alig szerepeltette ezeket a tényeket, nem adatok hiányában, hanem egyszerűen azért, mert ezek nem illettek bele a korábbi dogmatikus, idealizált szemléletbe. Ilyen jellegű adatokra a „haladó” hagyományok kutatásához és méginkább kimutatásához egyszerűen nem volt szükség. Éppen ezért hadtörténetírásunknak lenne mindenekelőtt feladata, hogy a magyar hadtörténet teljes és részletes bemutatásához felkutassa és nyilvánosságra hozza a hajdúk, a kurucok és a negyvennyolcas honvédség, általában a saját hadsereg fegyelmét, lakossághoz való viszonyát a történeti valóságnak megfelelően bemutató tényeket. Itt természetesen sokféle probléma van, de bőven van adat is. Mindaddig például nem foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy 1849-ben, az intervenció idején a honvédsereg fegyelmének általános lazulását pontosan mi okozta, és milyen mérvű volt ez az egyes hadtesteknél. Kossuth 1849 július közepén szemrehányásokat tett a Duna—Tisza között álló sereg parancsnokának, Perczel tábornoknak, a népnek okozott károk miatt. Erre Perczel a következő, érdekes indoklással válaszolt: „Egy pár percz alatt összevaráslott tömeg közt csak Isten tud még

⁶² Magyarország vármegyei és városai. Szabolcs vármegye. Bpest, é. n. 146. 1.

⁶³ *Szekfü Gy.*: Bethlen Gábor. Bpest. 1929. 118—119. 1.; *Weber S.*: Újabb adalékok Szepes megye történetéhez. Bpest. 1905. 93—94. 1.; *Lukinich I.*: Bethlen Gábor és Pozsony városa. Száz. 1921—1922. 191—192. 1.

jobb rendet hamarjában állítani, mint én. A népség éjjel, nagy részt köpönyeg nélkül is, majd elfagy. Fa itt nincs, nem kapható. A hazát meg kell menteni, erre had szükséges. És így a két rossz közt kell ismét választani. Az az akár honnét ha házfedélről is, végre kell tüzelőt teremteni.”⁶⁴

Más természetű, de társadalomtörténeti szempontból semmivel sem kisebb jelentőségű problémát jelentenek a háború által az emberek soraiban okozott veszteségek. A háborús veszteségeknek külön irodalmuk van, melyben összehasonlító és összesített adatokat egyaránt találunk. Itt most csak Németország 3 nagyobb háborújának veszteségeit vegyük szemügyre, — mert ezek is érdekes következtetésekre adnak lehetőséget. Amíg az 1870—1871-es porosz—francia háborúban résztvett 1 146 355 német katonából 2,5⁰/₀ meghalt, 8⁰/₀ megsebesült, 1⁰/₀ pedig eltűnt, addig az első világháború 11 millió német katonájának már 20⁰/₀-a esett el, 40⁰/₀-a sebesült meg, és 2⁰/₀-a tűnt el. Ez utóbbi háborúban tehát a német hadsereg 62⁰/₀-os veszteséget szenvedett.⁶⁵

Az első világháborúban a németek saját bevallásuk szerint 2 millió halottat veszítettek, összesen pedig 8,5 millió katona lelte halálát. Ezzel szemben a második világháború összes katona-veszteségei mintegy 30 milliót tesznek ki.⁶⁶ Ennek több, mint 10⁰/₀-át a német veszteségek alkotják; a behívott 13 millió német katona 25⁰/₀-a, 3 256 000 meghalt és eltűnt, — és a német polgári lakosságból is félmillió veszítette életét.⁶⁷

A német haderő veszteségei tehát a második világháborúban az elsőhöz képest jelentékenyen megnövekedtek, és ezt az egész német nép fokozottan érezte. A növekvő veszteségek miatt a Wehrmacht egyre nagyobb emberhiánnyal küzdött; és a háború vége felé már az 1928-as és 1929-es évfolyamck, tehát a 16 év körüliek behívása sem volt elegendő. 1945. március 25-én Hitler parancsot adott, hogy az „Ostgoten”- és W„estgoten”-Bewegung keretében a még otthon levő férfiakat a frontra kell dobni. E parancs végrehajtása csupán a betűszerinti értelemben vett ágyútöltelék növelte, mert a most behívottak csak kiképzetlen, gyerekekből és öregekből, továbbá sérültekből álló emberanyagot adtak.⁶⁸

A veszteségek egyre nőttek, s a német szárazföldi hadseregnél, mindenekelelt a gyalogságnál, állandóan fokozódott az emberhiány. Ez azután visszahatott a hadviselésre; a német gyaloghadosztályok nem kaptak elegendő és megfelelően kiképzett kiegészítést, utóbb már a kórházból vagy szabadságról visszatérőket is új alakulatokba irányították. Ugyanakkor a feladatok egyre nőttek, a gyalogság viszont mindjobban hiányzott, s ez egyik válságot a másik után okozta.⁶⁹ A háború céljára létrehozott hadsereget ily módon maga a háború tette mindinkább alkalmatlanná feladatának, a háború vitelének ellátására.

Ezzel visszaérkeztünk kiinduló-pontunkhoz, Engelsnek a „melyik hadsereg a jobb?” kérdéséhez. Nyilvánvaló, hogy a választ, akár a második világháború vonatkozásában is, — csak valamennyi körülmény alapos számbavételével, a

⁶⁴ Kossuth levele nem ismeretes; Perczel Abonyban, júl. 17-én, este 9 órakor kelt válasza másolatban Miskolci Állami Lt., Múzeumi törzsanyag, 1071. sz.

⁶⁵ W. Rehm: Die Zahl im militärischen Denken der Gegenwart. Wehrkunde, 4/1960. sz. 194. l.

⁶⁶ W. Rehm: i. m. 194. l.; A második világháború 1939—1945 c. munka szerint, Bpest. 1963. 538. l., az összes halottak száma 32 millió.

⁶⁷ W. Rehm: i. m. 194. l.

⁶⁸ Die Niederlage 1945. Aus dem Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Herausgegeben von P. E. Schramm. München. 1962. 463—464. l.

⁶⁹ Ld. erre mindenekelelt M. Fretter-Pico szolgálatonkívüli tüzérségi tábornoknak Missbrauchte Infanterie c. könyvét. Frankfurt/M. 1957. 132—133., 135. stb. l.

gazdasági, politikai, társadalmi és katonai tényezők mérlegelésével adhatjuk meg. Mindezek közül jeler dolgozat a hadsereg és a társadalom kapcsolatának eddig erősen elhanyagolt kérdésére kívánta ráirányítani a figyelmet, legalább néhány vonatkozásban. A társadalmi haladás problémájának, katonai kihatásainak, a társadalomtörténet és a hadtörténet kapcsolatának vizsgálata nehéz, sok munkát, kutatást igénylő feladat, olyan feladat, melyet érdemes elkezdeni, mellyel érdemes foglalkozni, mert megoldása egyaránt fogja gazdagítani történettudományunkat és bontakozó hadtudományunkat.

И. БОРУШ

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Резюме

Данное исследование, прежде всего, стремится к определению понятия военной истории, и в ходе этого констатирует, что венгерское понятие «военной истории» одновременно означает историю «войска», следовательно, историю вооруженных сил и историю «ведения войны», т. е. историю войн, следовательно, немецкие понятия *Kriegsgeschichte* и *Militär-geschichte* на венгерский язык одинаково переводятся как военная история.

В венгерской исторической литературе до сих пор не имеется удовлетворительного определения военной истории. Одна из причин этого явления заключается в том, что венгерские военные историки недостаточно знакомы с военнонаучной деятельностью Маркса и Энгельса, поэтому они недостаточно занимаются проблемами современных армий, военным значением развитости цивилизации. Этот вопрос приобретает особое значение в результате развития военной техники и вообще военного дела после второй мировой войны. Деятельность Энгельса имеет значение для военных историков и в том, что он, проделав анализ состава, обученности, оснащенности и командования своего времени, попытался дать ответ на вопрос — какая армия лучше?

В наше время, ведутся во всемирном масштабе и в политическом, и в экономическом, и в военном отношении, с одной стороны, подготовка к войне, с другой стороны, борьба за предотвращение новой войны. Именно поэтому исследователь современной всеобщей истории не может вести работу на должном уровне без помощи военной истории, но и военный историк не может прийти к нужным результатам без основательного знания общей истории.

Эта же проблема возникает и в отношении экономической истории. Известно, что расходы военного характера в бюджете современных государств составляют все растущий процент. Одна из причин этого явления заключается в том, что значение военных материалов постоянно растет по сравнению с людьми, а военное оборудование, оружие и боевые средства все в большей мере дорожают.

В интересах удовлетворительного выяснения всех этих вопросов, выяснения взаимоотношения военной истории и общей истории, связей военной истории и прочих отраслей исторической науки в первую очередь необходимы глубокие теоретические исследования и знание заграничных достижений.